

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

до українського видання..... 7

1 НАША МАВПЯЧА РОДИНА..... 13

2 ВЛАДА

Макіавеллі в нас у крові 65

3 СЕКС

Примати з «Камасутри» 125

4 НАСИЛЬСТВО

Від війни до миру 183

5 ДОБРОТА

Тіла з моральними почуттями 239

6 БІПОЛЯРНА МАВПА

Про досягнення рівноваги..... 301

Подяки 333

Бібліографія 335

Іменний покажчик 357

Про автора..... 371

ПЕРЕДМОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Коли мені запропонували стати науковим редактором українського перекладу книжки Франса де Вааля, я полишив усі справи й погодився взятися до роботи. Очевидно, неабияку роль у цьому відіграли спогади з мого дитинства. Скільки себе пам'ятаю як *Homo sapiens* — *Homo legens* («людина, що читає»), поряд зі мною були науково-популярні книжки видатних біологів та популяризаторів науки: спочатку декілька видань Джеральда Даррелла, згодом «Каблучка царя Соломона» та «Людина знаходить друга» Конрада Лоренца, «Серенгеті не має вмерти» Бернгарда Гржимека, книжки Ніко Тінбергена, Джейн Гуддол, Джорджа Шаллера й багато-багато інших. Перекладені вони були в ті часи переважно російською.

На жаль, переклади науково-популярних книжок українською мовою поки що не набули бажаного й належного таким виданням поширення в нашій країні. Проте нонфікшн література є надзвичайно важливою саме зараз, адже допомагає широкому загалу краще зрозуміти визначну роль науки в житті людства. На перший погляд, це загальні і навіть оче-

видні речі. Однак нині, у постмодерністські часи «постправди» («Немає істини, є лише судження, усі погляди варті однакової уваги» тощо), дедалі частіше кожному пересічному користувачеві соціальних мереж здається, ніби він чи вона краще за експертів може поспіхом розібратися в складних питаннях, які насправді вимагають спеціальних знань та експертної думки. Ба більше, не лише розібратися, а й висловити категоричне судження («Я так вважаю...»), затаврувавши «високочолих» учених.

Важливо усвідомлювати, що кожна річ навколо нас є концентрованим утіленням наукових знань у нашому повсякденному житті. Навіть смартфон — це продукт, за яким стоять не лише фундаментальні математика, фізика, хімія та прикладне матеріалознавство, а й такі, здавалося б, неочевидні в цьому випадку напрями науки, як еволюційна біологія чи палеонтологія.

Винятково важливою є і світоглядна роль науково-популярної літератури. Такі тексти вчать логічному, раціоналістичному, науковому мисленню, розвиток якого актуальний, як ніколи. Адже світ навколо нас перенасичений найрізноманітнішою і не завжди достовірною, а часто й свідомо спотвореною інформацією. «Але людина з розвиненими навичками критичного та раціонального мислення є самостійною у своїх рішеннях, менш піддається маніпулюванню (ідеологічному, політичному, комерційному, психологічному тощо), «імунна» до псевдонаукових тверджень, здатна робити більш осмислений вибір у найрізноманітніших життєвих ситуаціях. Саме такі люди потрібні для прогресу науки й суспільства, для забезпечення кращого майбутнього людства»*.

* Мосякін С.Л., Новіков О.М., Мосякіна Н.Т., Поліхун Н.І. Науковий метод для молодих дослідників. — Київ: Наш Формат, 2015. — 72 с.

Автор цієї книжки Франс де Вааль — відомий науковець і популяризатор науки. Він є дійсним членом Королівської нідерландської академії наук та мистецтв та Національної академії наук США. Його нинішній (на кінець січня 2021 року) індекс Гірша (h-index) у базі даних Scopus — 70*. Його науково-популярні книжки здобули багато престижних відзнак і нагород, вони перекладені понад 10-ма мовами та видані в багатьох країнах світу. Час і українським читачам ознайомитися ще з одним зразком якісної науково-популярної літератури — книжкою «Наша внутрішня мавпа».

Приматологія — одна з улюблених тем зарубіжної науково-популярної літератури. Ще з другої половини ХХ століття весь світ зачитувався працями Джейн Гудолл, яка досліджувала поведінку шимпанзе, книжками відомих захисників природи й дослідників життя диких горил Джорджа Шаллера та Даян Фоссі. Ці книжки написані талановито й захопливо, читаються, як пригодницькі романи. Історія Даян Фоссі знайшла відображення не лише в її найвідомішій книжці «Горили в тумані» («Gorillas in the Mist»), а й в однойменному голлівудському фільмі Universal Studios 1988 року із Сігурні Вівер у головній ролі. Варто згадати й відому російську дослідницю, зоопсихолога та приматолога Надію Ладигіну-Котс, яка з 1920-х до початку 1960-х років вивчала й аналізувала поведінку та розвиток когнітивних особливостей шимпанзе й деяких інших мавп, також порівнюючи їх із людиною. Серед сучасних приматологів, які є водночас активними популяризаторами науки, варто відзначити американського нейроендокринолога, етолога, еволюційного біолога з енциклопедичними знан-

* Дещо спрощено це означає, що він є автором або співавтором 70 публікацій, кожна з яких процитована в інших вартих довіри наукових джерелах принаймні 70 разів. — Прим. С. Мосякіна.

нями Роберта Сапольскі. Імена всіх цих науковців ви знайдете на сторінках книжки де Вааля.

Певною мірою інтерес людей до мавп спричинений тим, що ми підсвідомо вбачаємо в цих створіннях людську подобу, навіть «пародію» на себе (насправді — не пародію!), криве дзеркало, у якому в збільшеному, а то й спотвореному вигляді відображаються певні особливості нашої біології, нашої тваринної природи. Так, нам слід час від часу уважніше вдивлятися в це дзеркало, щоб краще зрозуміти себе. Саме тому цю книжку варто прочитати не лише тим, хто цікавиться біологічними особливостями життя наших найближчих еволюційних родичів, а й усім, хто хотів би розібратися в глибинних витоках поведінки людини.

Книжка де Вааля написана талановито. Упевнений: кожен читач матиме в ній улюблені сторінки та історії. Когось розважить делікатний гумор автора, когось зацікавлять пікантні розділи про статеве життя бонобо та шимпанзе. Хтось замислиться над боротьбою за владу серед мавп, когось вразить жорстокість цієї боротьби. Комусь відгукнеться добром і надією здатність мавп до співчуття, альтруїзму та взаємодопомоги, а хтось матиме задоволення від книжки як від збірки цікавих історій... Багатоплановість і різнобічність праці — її велика перевага.

Серед моїх цікавих спостережень — чітке та послідовне розмежування термінів «аре» та «monkey» в англomовному варіанті. Перший термін у тексті майже завжди охоплює шимпанзе, бонобо, горилу, орангутана, але іноді (залежно від контексту) також може включати й гібонів. Слово «monkey» стосується здебільшого всіх інших мавп. Українською мовою такого чіткого розділення термінів немає, тому подекуди в тексті (коли таке розмежування важливе для розуміння) довелося перекладати «арес» як людиноподібні мавпи або великі мавпи.

Інколи скрізь текст приховано чи, навпаки, дуже явно проглядають політичні або соціальні вподобання автора. Наприклад, його дещо критичні коментарі щодо таких політиків-консерваторів, як Рональд Рейган, Маргарет Тетчер, Джон МакКейн та інших. Проте науковець і тут намагається витримати баланс і стверджує, що «в книзі природи є сторінки, які сподобаються як лібералам, так і консерваторам, як тим, хто вірить, що ми всі перебуваємо в одному човні, так і тим, хто вірить у гонитву за власними інтересами».

Так, саме так! Природа людини може бути суперечливою: у різних обставинах, у різні часи, у різних людей, угруповань, суспільств та народів можуть проявлятися різні, інколи навіть діаметрально протилежні риси. Людська історія містить разючі приклади як героїзму, самопожертви, мудрості, прогресу, так і зрадливості, ницості, затьмарення індивідуального й колективного розуму, занепаду... Якись із цих прикладів можна пояснити біологічними, екологічними, психологічними, соціальними та багатьма іншими чинниками або їх складною комбінацією. Однак глибше розуміння біологічного підґрунтя нашої індивідуальної та колективної поведінки, без сумніву, допоможе людству долати негативні тенденції та кризи у своєму розвитку, а кожній людині зокрема — краще усвідомлювати неявну мотивацію дій інших та свої прагнення й вчинки також.

Попри всю мою пошану до нашої біологічної природи, долаймо те, що робить нас мавпами. Навіть у найважчі часи плекаймо риси, які підносять нас над нашою тваринною оболонкою, — ті, що роблять нас Людьми!

*Сергій Мосякін,
професор, доктор біологічних наук,
член-кореспондент Національної академії наук України*

Можна вивести мавпу з джунглів, але неможливо вивести джунглі з мавпи.

Це стосується й нас, двоногих мавп. Відтоді як наші предки стрибали по деревах, спостерігати за життям інших стало нашою пристрастю. Ми не можемо відірватися від споглядання політиків, які б'ють себе в груди з телеекранів, від зірок мильних опер, які бігають з одного побачення на інше, та від реаліті-шоу, у яких одні учасники прибувають, а інші вибувають. Ми могли б просто посміятися над такою мавпячою поведінкою людей, якби не той факт, що наші родичі-примати ставляться до боротьби за владу й секс так само серйозно, як і ми самі.

Однак нас із ними єднають не лише влада й секс. Почуття братерства й емпатії є не менш важливими, але їх рідко сприймають як частину нашого біологічного спадку. Ми, імовірно, звинуватимо природу в тому, що нам у собі не подобається, ніж подякуємо їй за те, що в собі любимо. Ось як про це висловлюється Кетрін Хепберн у фільмі «Африканська королева»: «Природа, містере Олнат, —

це те, над чим ми повинні піднятися — для того ми й послані в цей світ».

Це уявлення й досі дуже сильно на нас впливає. З мільйонів сторінок, написаних про людську природу протягом століть, не було настільки безрадісних і водночас помилкових, як ті, що з'явилися впродовж останніх 30 років. Ми дізнаємося, що маємо егоїстичний ген, що людська доброта — це фікція і що ми дотримуємося норм моралі, лише щоб справити враження на інших. Але якщо все, про що піклується людина, — це її власне благо, тоді чому немовля на другий день після народження починає плакати, коли чує плач іншої дитини? Так починається співчуття, емпатія. Імовірно, це має доволі примітивний вигляд, проте ми впевнені, що новонароджена дитина не намагається нікого вразити. Ми народжуємося з прагненнями, які притягують нас до інших людей, і ці імпульси в подальшому житті змушують нас про тих людей піклуватися.

Те, наскільки давніми є ці імпульси, демонструє поведінка наших родичів-приматів. По-справжньому дивовижним серед них є бонобо — маловідома широкому загалу мавпа, яка так само генетично близька до нас, як і шимпанзе. Коли бонобо, на ім'я Куні, помітила, що шпак вдарився об скло її вольєра в зоопарку Твайкрос у Великій Британії, вона підійшла втішити його. Підібравши приголомшеного птаха, Куні обережно поставила його на лапки. Коли він не зміг ворухнутися, вона трохи підкинула його, але птах лише затріпотів. Тоді зі шпаком у руці Куні піднялася на верхівку найвищого дерева, обхопивши ногами стовбур так, щоб можна було вільними руками тримати птаха. Вона обережно розгорнула його крила й широко розправила їх, тримаючи по одному крилу між пальцями кожної

руки, перш ніж відправити птаха за огорожу свого вольєра, як маленький іграшковий літак. Але птахові бракувало свободи руху, і він приземлився на березі рову. Куні спустилася вниз і стояла, довго спостерігаючи за шпаком і захищаючи його від допитливої мавпи-підлітка. До кінця дня птах видужав й успішно вилетів з вольєра.

Ставлення Куні до птаха було зовсім не схоже на те, що вона вчинила б, щоб допомогти іншій мавпі. Замість того щоб іти за якимось запрограмованим шаблоном поведінки, вона пристосувала свою підтримку до потреб конкретної тварини, яка повністю від неї відрізнялася. Спостереження за птахами, які пролітали повз її вольєр, навело її на думку, яка саме допомога була потрібна шпаку. Такий різновид емпатії майже нечуваний у тварин, оскільки він ґрунтується на здатності уявляти себе на місці іншого. Видатний економіст Адам Сміт, мабуть, мав на увазі вчинки, схожі саме на той, що продемонструвала Куні (хоча й ішлося не про мавп), коли понад два століття тому запропонував найбільш тривке визначення емпатії (співчуття) як «спроможності уявно помінятися місцями з тим, хто страждає».

Імовірність, що емпатія є частиною нашого спадку від приматів, мала б викликати в нас радість, але ми не надто звикли радо приймати нашу природу такою, якою вона є. Коли люди вчиняють геноцид, ми називаємо їх «звірами». Коли ж вони подають бідним, ми хвалимо їх за «людяність». Нам подобається приписувати поведінку останніх самим собі. Лише після того як мавпа врятувала життя представнику нашого виду, громадськість припустила, що нелюдська гуманність може бути притаманна й деяким тваринам. Це сталося 16 серпня 1996 року в зоопарку Брукфілд у Чикаго, коли восьмирічна самиця горили,

на ім'я Бінті Джуа, допомогла трирічному хлопчику, який упав із висоти 5,5 м у її вольєр. Миттєво зреагувавши, Бінті підхопила малюка й віднесла його в безпечне місце. Вона сіла на колоду біля струмка, колисаючи хлопчика на колінах, і кілька разів ніжно поплескала його по спині, перш ніж віддати дитину співробітникам зоопарку. Цей простий прояв співчуття, знятий на відео й продемонстрований у всьому світі, розчулив багато сердець, а Бінті було проголошено героїнею. Уперше в американській історії мавпа фігурувала в промовах політиків, які наводили цей випадок як приклад співчуття.

Дволикий Янус людської природи

Той факт, що поведінка Бінті викликала величезний людський подив, промовисто говорить про те, як тварин зображують у ЗМІ. Вона дійсно не вчинила нічого особливого або принаймні нічого, що не зробила б мавпа для будь-якої дитини свого виду. Поки останні документальні фільми про природу зосереджують нашу увагу на жорстоких звірах (або на чоловіках-мачо, які з ними борються), я вважаю вкрай необхідним передати справжню широту й глибину нашого зв'язку з природою. Ця книжка досліджує захопливі й жахливі паралелі між поведінкою приматів і нашою власною, надаючи однакового значення і хорошому, і поганому, і злому.

Нам пощастило досліджувати представників двох близьких родичів-приматів, і вони настільки ж різні, як день і ніч. Один із них за характером похмурий, амбіційний і має проблеми з управлінням гнівом. Інший — егалітарист і прихильник вільного способу життя. Усі чули про шимпанзе,